

Fotima PRIMOVA,
SamDVMCHBU Toshkent filiali dosenti, f.f.n
E-mail: Primovafatima1958@gmail.com

SamDVMCHBU Toshkent filiali dosenti, f.f.n. P.Epnazarov taqrizi asosida

THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF ECOLOGICAL CULTURE HAS BECOME A MATTER OF LIFE, DEATH, AND SALVATION

Annotation

This article addresses pressing issues of nature conservation, creating the necessary conditions for people to live in a favorable natural environment, rational and efficient use of natural resources, and preventing environmental problems. In it, special attention is also paid to revealing the roots of environmental problems occurring in our country, and opinions and proposals on this topic are put forward.

Keywords: ecological culture, ecological disaster, ecological problem, ecological consciousness, ecological behavior, human, nature, eco-creators, eco-community, human thought and activity, products of material and spiritual labor, climate change, ecological education, society.

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ СТАЛО ВОПРОСОМ ЖИЗНИ, СМЕРТИ И СПАСЕНИЯ

Аннотация

В данной статье изложены актуальные вопросы охраны природы, создания необходимых условий для жизни населения в благоприятной природной среде, рационального и эффективного использования природных ресурсов, предупреждения экологических проблем. В нем также уделено особое внимание раскрытию корней экологических проблем, происходящих в нашей стране, выдвинуты мнения и предложения по данной теме.

Ключевые слова: экологическая культура, экологическая катастрофа, экологическая проблема, экологическое сознание, экологическое поведение, человек, природа, экосоздатели, экосообщество, человеческое мышление и деятельность, продукты материального и духовного труда, изменение климата, экологическое образование, общество, личность, ценность.

EKOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISH VA RIVOJLANTIRISH HAYOT-MAMOT VA NAJOT MASALASIGA AYLANDI

Annotatsiya

Ushbu maqolada tabiatni muhofaza qilish, aholining qulay tabiiy muhitda hayot kechirishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish, tabiiy resurslardan oqilona va samarali foydalanish, ekologik muammolarning oldini olish borasidagi dolzarb masalalar bayon qilingan. Shuningdek, unda yurtimizda ro'y berayotgan ekologik mummolarning ildizini ochib berishga alohida e'tibor qaratilib, mavzuga oid fikr-mulohalar va takliflar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: ekologik madaniyat, ekologik ofat, ekologik muammo, ekologik ong, ekologik xulq-atvor, inson, tabiat, ekoojodkorlar, ekohamjamiyat, inson tafakkuri va faoliyati, moddiy va ma'naviy mehnat mahsullari, iqlim o'zgarishi, ekologik ta'lim-tarbiya, jamiyat, shaxs, qadriyat.

Kirish. Jahon meteorologiya tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, 1970-2021-yillarda dunyoda 11 ming 778 ta tabiiy ofat qayd etilgan bo'lib, ularda 2 milliondan ortiq inson halok bo'lgan va umumiy iqtisodiy zarar 4,3 trillion dollarni tashkil etgan. Birlashgan Millatlar Tashkilotining 2019-yil yakunlari bo'yicha berilgan hisobida ta'kidlanishicha, iqlim o'zgarishi natijasida tabiiy ofatlar soni so'nggi 20-yil ichida deyarli ikki baravarga, so'nggi 50-yil esa besh baravar ko'paygan, birgina 2018-yilda dovullar, suv toshqinlari, qurg'oqchilik va o'rmon yong'inlari kabi ofatlardan aziyat chekkan 108 million kishini xalqaro gumanitar tizimdan yordam so'rashga majbur bo'lgan. Hisob-kitoblarga ko'ra, 2030-yilga borib bu raqam qariyb 50 foizga oshishi kutilmoqda.

So'nggi yillarda yer yuzida ekologiyaga zarar keltiruvchi texnologik falokatlar soni ortib bormoqda. Sanoat inqilobining rivojlanishi natijasida, yuzaga kelgan birinchi eng yirik ekologik ofat 1952-yilning qishida, London shahrida sodir bo'lgan. 1984-yil 3-dekabrda, Hindistonning Bhopal shahrida joylashgan zararkunandalarga qarshi vositalarni ishlab

chiqaruvchi zavodda portlash yuz berdi. Buning oqibatida sakkiz mingdandan ortiq inson vafot etdi, 200 mingdan ziyod kishi zaharlanib, falajlik va immunitet tanqisligi kabi kasalliklarga chalindi. 1986-yil 26-aprel kuni tunda, Ukrainaning Chernobil atom elektrostansiyasi, 2011-yilning mart oyida Yaponiyada joylashgan Fukusima atom elektrostansiyasida portlash sodir etildi. Markaziy Osiyoda esa Orol muammosi yuzaga keldi. 50 yil ichida Orolimiz maydoni avvalgisining o'ndan bir qisqardi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mashhur nemis olimi V.Xesle "inson so'nggi qirq yil ichida o'zlashtirgan ehtiyojlarining aksariyatidan voz kechishga majbur, chunki ular atrof-muhitga zarar yetkazadi va agar ular umumiy bo'lib qolsa, Yer albatta halok bo'ladi" [1], deb hisoblaydi.

"So'nggi 50-60-yil ichida global iqlim o'zgarishi natijasida Markaziy Osiyodagi muzliklar maydoni taxminan 30 foizga qisqardi. 2050-yilga borib Sirdaryo havzasida suv resurslari 5 foizgacha, Amudaryo havzasida 15 foizgacha kamayishi kutilmoqda. Agar 2015-yilgacha bo'lgan davrda

O'zbekistonda umumiy suv tanqisligi 3 milliard kub metrdan ortiq bo'lgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2030-yilga borib 7 milliard kub metrni, 2050-yilga kelib esa 15 milliard kub metrni tashkil etishi kutilmoqda. Shu bilan birga, 2030-yilga borib O'zbekiston aholisi 39 million kishini tashkil etadi, ularning sifatli suvga bo'lgan ehtiyoji 2,3 milliard kub metrdan 2,7-3,0 milliard kub metrgacha (18-20 foizga) oshadi" [2], deya ta'kidlanadi O'zbekiston Respublikasining Buyuk Britaniya va Shimoliy Irlandiya Birlashgan Qirolligidagi elchixonasi hisobotida.

Taniqli rus olimlari V.Sitarov va V.Pustovoytov o'zlarining "Ijtimoiy ekologiya" asarida ta'kidlashicha, "Biz ekologik madaniyatni inson hayot faoliyatining axloqiy-ma'naviy sohasi sifatida ta'riflaymiz, bu uning tabiat bilan o'zaro ta'sirining o'ziga xosligini tavsiflaydi va o'zaro bog'liq elementlar tizimini – ekologik ong, ekologik munosabat va ekologik faoliyatni o'z ichiga oladi. Ekologik madaniyatni umuman ijtimoiy ong darajasida va, xususan, muayyan shaxs darajasida qo'llab-quvvatlash va rivojlantirishga mo'ljallangan ekologik institutlar alohida element sifatida namoyon bo'ladi. Ekologik inqiroz kuchayib borayotgan sharoitda insoniyatning omon qolishi butunlay uning o'ziga bog'liq: u o'z tafakkuri va faoliyati uslubini o'zgartira olsa, ularga ekologik yo'nalish bera olsa, bu xavfni bartaraf etishi mumkin" [3].

Prezidentning 2025 yil 25 noyabrdagi "Toshkent shahrida ekologik vaziyatni yaxshilash bo'yicha kechiktirib bo'lmaydigan chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmonida esa poytaxtda havo sifati, yashil hududlarni asrash va ko'paytirish, transportdan chiqadigan zararli moddalarni kamaytirish, sanoat korxonalarini faoliyatida ekologik talablarga rioya etilishini kuchaytirish kabi yo'nalishlarda aniq chora-tadbirlar ishlab chiqish va ularning ijrosini muvofiqlashtirish bo'yicha ustuvor vazifalar belgilab berildi [4].

Tadqiqotchi N.Bozorova "Ekologik madaniyat – bu tabiat haqidagi bilim, ong, idrok, savodxonlik, intellektual salohiyat va uni amalda qo'llay bilish faoliyati, atrof-muhitga nisbatan faoliyatning yuksak ko'rsatkichi, ongli va mas'uliyatli yondashuvdir" [5] deb ta'rif beradi. Tadqiqotchi N.Nishonovanning fikriga ko'ra esa, "ekologik madaniyat: "tabiatni muhofaza qilish, tabiat boyliklaridan oqilona foydalanish, ekologik ong va his-tuyg'ularning shakllanishi, faol hayotiy nuqtai nazarda turish, ekologik bilimga ega bo'lishdir" [6].

O'zbekistonlik D.Kashkarov, E.Korovin, T.Zohidov, A.Muhammadiev, B.Alixonov, M.Halimova, B.Po'latov, D.Turg'unov, Sh.Fayziev, A.Ergashev, X.Asilbekova, Z.Yarullina, M.Plosen, X.Sherimbetov, T.Li, J.Tolipov, U.Abdullaev, B.Mahmudov, N.Shakirov, A.Tursunaliyev, Sh.Usmanova, O.Mirshina kabi ekolog olimlarning ilmiy ishlarida ekologik muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari haqida fikr yuritiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ekologik muammolar, ularni bartaraf etish usullari, fuqarolarning ekologik madaniyatini oshirish, Yangi O'zbekistonda sog'lom ekologik muhitni ta'minlash borasida olib borilayotgan islohotlarning o'ziga xos tamoyillarini aniqlashda O'zbekiston Respublikasining ekologik siyosati, "O'zbekiston – 2030" strategiyasi materiallarini hamda Prezident asarlarini va mavzuga oid mahalliy va xorijiy olimlar, mutaxassislar tomonidan yaratilgan adabiyotlarni o'rganish va ular bilan suhbatlashish, fikr-mulohazalarini ekspert baholash, hodisa va jarayonlarga tizimli yondashish, empirik tadqiqotlar (kuzatish, qiyoslash, o'lchash, eksperiment usullari), nazariy tadqiqot (mavhumdan aniqlikka tomon borish), empirik va nazariy tadqiqotlar (tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, modellashtirish, mavhumlashtirish) usullarini keng qo'llash, muallif tajribalari bilan qiyosiy tahlil o'tkazish orqali ekologik

ongni shakllantirish va rivojlantirish yo'nalishlari yuzasidan xulosa, taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar. Maqolamizning kirish qismida ko'rsatib fojialar ona-tabiatga insoniyat yetkazgan zarar oldida dengizdan bir tomchi desak, mubolag'a bo'lmaydi. Hazrati inson atalmish mavjudodning bu boradagi zararkunandaligi qalamga olinsa, qog'oz ham dosh berolmasligi tayin. Achinarli tomoni shundaki, bugun ham tabiatga zarar yetkazish miqdori ko'paysa ko'payaptiki, aslo kamaygani yo'q. Bunga birgina ko'mir xom ashyosidan foydalanish zararlarini misol tariqasida keltirish kifoya, nazarimda. Ma'lumki, ko'mir dunyoda insoniyat foydalanadigan yoqilg'ilar ichida tabiatni eng ko'p ifloslovchi hisoblanadi. Masalan, elektr energiyasini ko'mir bilan ishlab chiqarganda gazga qaraganda 72 foiz ko'proq is gazi ajralib chiqadi. Ko'mir yoqilganda oltingugurt, azot oksidi yirik miqdorda ajralib havoga ko'tariladi. Shuningdek, bu jarayonda simob va is gazi ham ajrala boshlaydi. Bu moddalar inson salomatligi uchun juda xavfli hisoblanadi. Mutaxassislarning ta'kidlashicha, 1 tonna ko'mir yoqilganda 22 kilogramm qurum, 36 kilogramm oltingugurt oksidi, 8 kilogramm uglerod va azot oksidi hosil bo'ladi. O'zbekistonda ko'mir qazib olish hajmini 2024-yilda 8,2 million tonnani tashkil qilgan, bu ko'rsatkichni 2025-yilda 10 million tonnaga yetkazish ko'zda tutilmoqda. Demak, o'tgan yilda 180 ming tonnadan ortiq qurum, 295 ming tonnadan ortiq oltingugurt oksidi, 65 ming tonnadan ortiq uglerod va azot oksidi havoga tashlangan.

Hozirgi vaqtda insoniyat tabiatni o'ylamasdan ekspluatatsiya qilmoqda, o'ziga bo'ysundirishga zo'r berib urinmoqda. Tabiat esa bunga qarshi o'laroq, zilzilalar, vulqon otilishlari, suv toshqinlari, yong'inlar, tornadolar, bo'ronlar, sunamilar, tuproqning vayron bo'lishi, cho'l zonalarining kengayishi, epidemiyalar va boshqa ko'plab tabiiy ofatlarni yuzaga kektirmoqda. Endi vaziyatning halokatli ekanligini anglagan holda, inson va tabiat o'rtasidagi axloqiy munosabatlarni tiklash zarur. Iste'molni oqilona cheklash bizning tabiat oldidagi burchimiz. Bu yerda gap faqatgina me'yor tuyg'usi, mulohazakorlik, madaniyat haqida bormoqda. Hech narsani o'zgartirmasak, bugun ham kechagidek yashasak, ertangi kunimiz zulmatga cho'mishi aniq. Tub o'zgarishlar davri allaqachon kelgan, biz buni hamon anglab yetishni istamayapmiz xolos.

Shuni unutmaslik kerakki, faqat madaniyatgina iqtisodiyotni, texnologiyani va huquqiy bazani yuksaltirishga, uzoq muddatli istiqbolda esa ijtimoiy-iqtisodiy, demografik, ekologik muammolarni ijobiy hal etishni ta'minlashga imkon beradigan buyuk kuchdir. Madaniyat bugungi kunda hayotimizning deyarli barcha jabhalarini qamrab olgan eng keng tushunchalardan biridir. Ekologiya va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlik dunyoning birligi, barcha elementlar va jarayonlarning o'zaro bog'liqligi, tabiatga insoniy munosabatni o'z ichiga olgan xulq-atvorda namoyon bo'ladi. Madaniyatning asosiy tushunchalari go'zallik va uyg'unlik bo'lib, bu tuyg'ular madaniyatni ekologiyaga yaqinlashtiradi, tabiatdagi uyg'unlikni ta'minlash mexanizmlarini tushunishga yordam beradi.

Ekologik madaniyat ommaning ekologik ongi va xulq-atvoriga xos bo'lgan barqaror, odatiy xususiyatlarni o'z ichiga oladi. Ekologik madaniyatning ma'naviy ibtidosi ekologik ongdir. Ekologik madaniyat jamiyat, ijtimoiy guruh, shaxs ekologik ongi rivojlanishining ma'lum darajasi sifatida quyidagi ikki asosiy shaklda namoyon bo'ladi:

a) umumdunyoqarash va ekologik bilim, g'oya, tafakkur, qarash, tasavvur, maqsad, qadriyat, me'yor, an'ana, namuna va andozalarni o'z ichiga olgan nazariy ong.

b) nazariy va kundalik ong bilan bog'liq bo'lgan his-tuyg'u, hissiyot, e'tiqod va munosabatlarni o'z ichiga olgan ongning ijtimoiy-psixologik komponenti.

Bilamizki, "madaniyat" lotincha cultura so'zidan kelib chiqqan bo'lib, dastlab "ekin ekish, xo'jalik yuritish" ma'nosini anglatgan. Keyinchalik yana bir qancha ma'nolarga ega bo'lgan: ta'lim-tarbiya, rivojlanish shular jumlasidandir. Fanda "madaniyat" atamasi birinchi marta 1782-yilda nemis filologi Iogann Adelung va uning "Insoniyat nasli madaniyati tarixi tajribasi" kitobi tufayli paydo bo'lgan. Bu so'zning bugungi kunda keng tarqalgan yana bir ma'nosi ma'naviy hayot sohasini, ya'ni kishilar ongini anglatish bilan bog'liq. Ekologik madaniyat – kishilarning o'z ekologik bilim va ko'nikmalaridan amaliy faoliyatda foydalana olish qobiliyatidir. Insonning ekologik madaniyati uning ekologik ongi va ekologik xulq-atvorini o'z ichiga oladi.

Ekologik madaniyatni rivojlantirish an'anaviy ravishda, avvalo, ekologik ta'lim-tarbiya bilan bog'liq. Biroq, ekologik madaniyatni faqat an'anaviy ekologik ta'lim-tarbiya asosida rivojlantirish yetarli samara bermayapti. Bu yerda asosiy natija ta'lim oluvchilarning ekologik muammolardan ma'lum darajada xabardorligi hisoblanadi. Ekologik madaniyatni shakllantirish davlat siyosatini, o'ziga xos metodologiyani va professionallikni talab qiladi. Endilikda yoshlar o'rtasida ekologik-ma'rifiy ish olib borishga mas'ul bo'lgan davlat tuzilmasi va ekologik-ma'rifiy metodologiyani chuqur professional anglash va tahlil qilish dolzarb ahamiyatga ega ekanligi yaqqol namoyon bo'lmoqda. Buning uchun barcha mumkin bo'lgan vositalar va institutlardan foydalangan holda yosh avlod ongida ekologik madaniyatni samarali shakllantirish talab etiladi. "Inson ekologiyaning mohiyati va uning ahamiyatini anglashda O'rta Osiyo allomalarning ekologik qarashlari o'rganishi ijobiy natijalarni beradi. Buyuk allomalarning ekologik qarashlariga asoslangan nazariy bilimlarni hosil qilish ularda atrof-muhitga, tabiatga mas'uliyatli munosabagda bo'lish ko'nikmalarini tarbiyalaydi" [7].

Tadqiqotlarimizning natijalariga tayangan holda shuni aytish lozimki, aholining ekologik madaniyatini oshirish eng sodda va samarali yo'li quyidagilardan iborat:

birinchidan, har bir fuqaro ongiga tabiatga yetkazilgan har qanday zarar oqibatlarini insoniyatni muqarrar halokat olib kelishini anglab yetish g'oyasini singdirish;

ikkinchidan, shaxsning ekologik savodxonlik darajasini oshirish, ma'rifiy va ta'lim formatlari orqali ularning ekoloyogat qobiliyatini shakllantirish va rivojlantirish;

uchinchidan, atrof muhitni muhofaza qilish maqsadida volontyorlik faoliyatini rivojlantirish, shuningdek, ekologik kun tartibi hamda tabiatni muhofaza qilish va ekologiya bilan bog'liq kasblarni ommalashtirish;

to'rtinchidan, hududlarda ekoiyodkorlar va ekohamjamiyatlar uchun kompetensiya va bilim markazlari infratuzilmasini yaratish va rivojlantirish;

beshinchidan, ekologiya sohasida ochiq bilimlardan foydalanishni ta'minlaydigan, ekologik tashabbuslarni qo'llab-quvvatlaydigan raqamli platformalar va servislarni rivojlantirish.

Madaniyat va faoliyat dialektik birligni tashkil etib, bir-biriga singib, bir-birini boyitib boradi. Faoliyat madaniyatni vujudga keltiradi va unga real borliq baxsh etadi. Madaniyat faoliyatni tashkil etadi va tartibga soladi, uning usullarini, samaradorligini, uni takomillashtirishning mumkin va zarur yo'nalishlarini belgilaydi. Madaniyat faoliyatga o'zining substansiyasi sifatida munosabatda bo'lib, uning ichki tashkil etilishini yoki boshqacha aytganda, insonning mohiyatli kuchlari namoyon bo'ladigan faoliyat usulini tashkil etadi.

Madaniyat insonning har qanday ijtimoiy faoliyatini ma'lum bir jihatdan tavsiflaydi, shaxsning shakllanishiga zamin yaratadi, uning o'ziga xos ijtimoiy fazilatlarini, subyektiv qobiliyatlarini va ehtiyojlarini rivojlantiradi.

Xulosa va takliflar. "Avlodlarimiz bizdan keyin ham munosib tabiiy muhitda yashashlari uchun biz tabiatga mehr va e'tibor berishimiz, u bilan uyg'un bo'lib yashashimiz kerak, - deya ta'kidlagan edi prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev. – Bu nima degani? Bu – tabiatni toza-ozoda tutish, yer va suv resurslarini, ekologik tizimni asrash, daraxt ekib, bog' yaratish degani. Eng muhim masala – aholining ekologik madaniyatini oshirish haqida jiddiy bosh qotirishimiz zarur. Biz ona yurtimizni muqaddas deymiz. Agar shu yurt, shu tuproq biz uchun muqaddas bo'lsa, nima uchun uni toza-ozoda saqlamaymiz? Albatta, bunday muammolarni faqat ma'muriy yo'l bilan hal etib bo'lmaydi. Bunga yosh avlod qalbida ona tabiatga mehr-muhabbat, unga daxldorlik hissini tarbiyalash orqali erishish mumkin" [8]. Bundan tashqari, biz yurtboshimiz ko'targan muammolarning yechimi sifatida quyidagi takliflarni bildiramiz:

inson va tabiatning gullab-yashnashini ta'minlaydigan qadriyatlar va an'analarni kelajak avlodlar uchun saqlab qolish; ekotizimlar yaxlitligini tiklash, barqaror rivojlanish va tabiatni muhofaza qilish bo'yicha tashabbuslarni qo'llab-quvvatlash, tiklanadigan va tiklanmaydigan resurslarni ehtiyotkorlik bilan iste'mol qilishga intilish;

ekologik xavfsizlik talablariga rioya etilishini va yetkazilgan zarar uchun javobgarlikni ta'minlash, atrof-muhit ifloslanishiga yo'l qo'ymaslik;

ekologik talablar va inson huquqlarini buzmaydigan ishlab chiqarish va iste'mol modellaridan foydalanish, ekologik toza texnologiyalarni rivojlantirish, ehtiyojlarimizni sayyoramiz imkoniyatlari bilan muvofiqlashtirishni ta'minlash;

ekologik barqarorlik sohasidagi tadqiqotlarni, shuningdek, ekologik ta'limni rivojlantirish va ularning natijalaridan amaliyotda foydalanish, ekologiya va madaniyat sohasida barqaror rivojlanish sohasida xalqaro ilmiy va texnik hamkorlikni qo'llab-quvvatlash, tabiatni muhofaza qilish hamda inson farovonligini ta'minlash uchun muhim bo'lgan turli madaniyatlarning an'anaviy bilimlarini avaylab asrash;

har kimning ichimlik suvi, toza havo, yerga, xavfsiz oziq-ovqat va uy-joyga bo'lgan huquqini ta'minlash, har bir insonni barqaror hayot kechirishi uchun bilim va resurslar bilan ta'minlash, o'zini o'zi ta'minlay olmaydiganlarga yordam berish;

milliy va xalqaro miqyosda ne'matlarni adolatli taqsimlashga ko'maklashish, faoliyatning barcha sohalari barqaror rivojlanish, atrof-muhitni muhofaza qilish tamoyillariga va zamonaviy mehnat me'yorlariga mos kelishini nazorat qilish;

atrof-muhit holati, kimningdir manfaatlariga daxldor bo'lgan rejalar va harakatlar to'g'risida to'liq va o'z vaqtida ma'lumot olish umumiy huquqini qo'llab-quvvatlash, barcha darajadagi korrupsiyaga barham berish, boshqaruvning turli darajalaridagi vakolatlarini samarali taqsimlash;

ekologik va ijtimoiy muammolarning ahamiyatini anglashda ommaviy axborot vositalarining rolini kuchaytirish, axloqiy tamoyillarga rioya etilishini ta'minlash uchun ma'naviy va axloqiy tarbiyaga jiddiy e'tibor berish.

Xullas, butun dunyoda ekologik muammolar avj olib, insoniyat hayotiga, salomatligiga katta zarar yetkazayotgan bugungi kunda aholining ekologik madaniyatini oshirish eng muhim masala bo'lib qoldi, bunga insonlar, shu jumladan, yoshlar qalbida ona tabiatga daxldorlik hissini tarbiyalash orqali erishish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Хесле В. Философия и экология. –М.: Институт философии Российской академии 1991. Часть 3. 83 с.
2. Вопросы климатической повестки в центре внимания Узбекистана. <https://www.uzembassy.uz/news/721?language=ru>
3. Ситаров В. А., Пустовойтов В. В. Социальная экология: Учеб. Пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. –М.: Издательский центр “Академия”, 2000. 137 с.
4. Prezidentning 2025 yil 25 noyabrdagi “Toshkent shahrida ekologik vaziyatni yaxshilash bo‘yicha kechiktirib bo‘lmaydigan chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Farmoni. <https://t.me/shmirziyoyev/30414>
5. Bozorova N.Sh. Talabalarda ekologik madaniyatni rivojlantirishning ilmiy pedagogik asoslari. P.F.D dissertatsiyasi. –T.: 2006. 9-bet.
6. Nishonova N.U. Umumiy o‘rta ta‘lim maktab o‘quvchilarining ekologik madaniyatini rivojlantirish. P.F.D dissertatsiyasi. - T.: 2001. 4-bet.
7. Hakimov N.H . Inson ekologiyasi. –T.: Iqtisodiyot, 2021. 13-6et.
8. Prezident Sh.M.Mirziyoyev nuqti. Qurilish, transport va ekologiya sohalaridagi ishlar tahlil qilinib, muhim vazifalar belgilandi. “Xalq so‘zi”, 2024-yil 30-yanvar, 22 (8645)-son.